

*Edyta Patuszyńska*  
Uniwersytet Łódzki

### PRAGMATYCZNE AKTY MOWY W KONTEKŚCIE KOMUNIKACYJNYM

Inspiracją niniejszego artykułu stał się program zajęć prowadzonych w ramach specjalizacji glottodydaktycznej, których tematem są „Lingwistyczne podstawy nauczania języka polskiego jako obcego”. Przyszli nauczyciele języka na tych zajęciach powinni zapoznać się m.in. z przebiegiem procesów kompozycji i dekompozycji wypowiedzi i tekstu oraz kompetencjami, jakie należy w tym zakresie wypracować. Wydaje się, że celem nauczania powinno być nie tylko nabycie kompetencji językowej, która bazuje na znajomości systemu, ale również kompetencji komunikacyjnej (w tym pragmatycznej i socjolingwistycznej), która zawiera wiedzę o regułach używania języka w konkretnych sytuacjach stwarzanych przez wspólnotę kulturową. W obrębie wymienionych kompetencji daje się jednak zauważyć preferowanie sprawności językowej, rozumianej jako znajomość systemu przy niedowartościowaniu kompetencji pragmatycznej<sup>1</sup>.

Być może wynika to z historii rozwoju językoznawstwa, które po wyjściu z fazy przednaukowej koncentrowało się początkowo na abstrakcyjnym systemie, a nie jego użyciu. Potrzeba pogodzenia naukowego rygoryzmu, obiektywizmu z jednej strony, z logiczną niedoskonałością języków naturalnych z drugiej strony, przyczyniła się bowiem do strukturalistycznego rozwarstwienia przedmiotu badań językoznawczych na język (rozumiany jako abstrakcyjny system) i mowę (jako jego konkretną realizację). Pomimo tego, że metodologia strukturalistyczna była przez długie lata wzorem dla innych nauk humanistycznych, to u jej podstaw legł raczej potoczny obraz języka (potoczna prototeoria języka<sup>2</sup>), jako

---

<sup>1</sup> Na obowiązkowych zajęciach z gramatyki opisowej języka polskiego studenci zdobywają informacje o systemie językowym, natomiast pragmatyka, czy teoria tekstu, teoria dyskursu, to jeszcze ciągle dziedziny traktowane jako fakultatywne.

<sup>2</sup> Według metodologów nauki, np. Z. Muszyńskiego, założenia filozoficzne są obecne w każdym rodzaju wiedzy niefilozoficznej. W językoznawstwie dotyczą natury języka, sposobu jego istnienia (Muszyński 2006, s. 48).

bytu potencjalnego, systemu formalnego, który jest czymś odrębnym od swoich realizacji. Przełom postrukturalistyczny, dzięki rozluźnieniu rygoryzmu metodologicznego, zwróciwszy się ku mowie, a więc użyciu języka jako narzędzia komunikacji, postawił pytania i wydobył problemy może niezupełnie nowe, ale pozbawione dotąd zasadności naukowej. Pytania te wynikały z dynamicznego uruchomienia systemu, który miał spełniać podstawową funkcję komunikacyjną, a nawet funkcję działania językowego w bezpośrednim kontakcie werbalnym.

W obrębie trzech dziedzin semiotycznych wyodrębnionych niezależnie przez Rudolfa Carnapa i Charlesa Morrisa, syntaktyki, semantyki i pragmatyki (Bobrowski 1998, 44) można zaobserwować stopniowe zmniejszanie się regularności i przewidywalności właściwej systemowi. Syntaktyka, dzięki jednorodnej płaszczyźnie badawczej, to znaczy niewychodzeniu poza układ konwencjonalnych znaków językowych (fonemów, morfemów, grup składniowych) zbliżyła się w największym stopniu do systemów dedukcyjnych. Semantyka, która bada relacje znaków do rzeczywistości, podjęła z niemałym trudem próbę systemowego opisu znaczenia. Do najbardziej znanych należą teoria pól językowych, semantyka składnikowa, eksplikacja znaczeń za pomocą metajęzyka. Niniejsze dokonania zostały określone jako „próby”, gdyż nie udało się zagospodarować wszystkich treści znaczeniowych – poza możliwością systemowego opisu pozostały konotacje, wtłaczane do tzw. semów wirtualnych, składniki emocjonalno-oceniające. Zatem trafne wydaje się określenie semantyki leksykalnej raczej jako systematoidu, czyli czegoś, co zbliża się do regularności systemu, ale nim nie jest. Trzecia z dziedzin semiotyki, pragmatyka, badająca relacje między nadawcą, odbiorcą a systemem znakowym, wkracza na teren rzeczywistych zachowań językowych. Oznacza to konieczność uwzględnienia w analizie wielu nowych i nie zawsze mających naturę językową zmiennych, takich jak: intencja i cel wypowiedzi, charakterystyka układu interakcyjnego, relewantne elementy sytuacji komunikacyjnej, reguły i rejestry dyskursu.

Zgadzać się na włączenie w zakres zainteresowań lingwistyki parametrów pozajęzykowych, rozszerzono tym samym mechanizmy przetwarzania informacji w tekście o elementy niekodowe, niesystemowe. Trendy te zbiegły się z odchodzeniem od neopozytywistycznej teorii znaczenia i skłanianiem się ku tradycji fenomenologicznej, a więc umieszczaniem znaczenia wewnątrz procesu poznania i następnie wewnątrz procesu komunikacji (założenia te realizuje najlepiej model komunikacji synergicznej, który zakłada komunikowanie znaczeń negocjowanych, a nawet wspólne konstruowanie znaczeń dyskursu).

Zatem należy stwierdzić, że uruchomienie wiedzy systemowej wspomaga zrozumienie wypowiedzi i tekstu, ale go nie gwarantuje. Tekst wymaga pragmatycznego dopełnienia, a pytanie o zakres pragmatycznego wnioskowania jest pytaniem o obszar mediacji semiotycznych pomiędzy planem treści a planem wyrażania. Ważne więc będzie poznanie determinantów tego procesu. W tym celu na pierwszych zajęciach studenci zapoznają się z wybranymi modelami

komunikacji. Prezentacja nagranych uprzednio materiałów, np. audycji radiowych i telewizyjnych pozwala na praktyczną analizę interakcji werbalnych jako działania językowego. W jej trakcie padają pytania o:

- płaszczyznę ideacyjną, którą tworzą wyrażenia o funkcji głównie opisowej, informacyjnej;
- płaszczyznę interakcyjną, która odzwierciedla stosunek mówiącego do rzeczywistości, w tym do współmówców;
- płaszczyznę tekstową, która organizuje przebieg komunikacji<sup>3</sup>.

O ile do odtworzenia treści ideacyjnych wystarczająca jest kompetencja językowa, o tyle interpretacja płaszczyzny interakcyjnej wymaga włączenia dodatkowych elementów, takich jak kontekst, intencja, cel komunikacyjny oraz efekt. Poziom bezpośredniej interakcji werbalnej znalazł najpełniejszy opis językoznawczy w teorii aktów mowy, która jako pierwsza zoperacjonalizowała sytuację komunikacyjną, tworząc z niej bezpośredni bodziec do interpretacji pośrednich aktów mowy.

Pojęcie kontekstu, w którym przebiega konkretny akt komunikacyjny jest rozumiane dość szeroko. Mówi się m.in. o kontekście językowym, który odnosi się do wszystkich wypowiedzi poprzedzających dany akt komunikacji, kontekście semantycznym, zawierającym wiedzę potrzebną do realizacji zadania, kontekście kognitywnym, na który składają się przekonania, postawy uczestników komunikacji, kontekście fizycznym i percepcyjnym, kontekście społecznym, instrumentalnym, zadaniowym (por. Nęcki 2000: 92; Karpiński 2006: 32).

W trakcie zajęć, studenci analizując konkretne wymiany konwersacyjne, rozpoznają te, które:

- 1) mogą być kontekstualizowane w układzie tekst – jego odbiorca, będący poza sytuacją komunikacyjną;
- 2) są jawnie kontekstualizowane przez uczestników konwersacji w czasie jej trwania.

W pierwszym przypadku odbiorca sam uznaje, które elementy kontekstu są relewantne dla interpretacji wypowiedzi. W sytuacji zajęć dydaktycznych niezależnym odbiorcą jest student, który, przystępując do pragmatycznej analizy konwersacji, musi wyjść poza informacje systemowe.

Przygotowaniem do ćwiczenia praktycznego jest omówienie głównych aktów mowy działania (Awdiejew 2006: 105), takich jak: *proponowanie, prośba, żądanie, polecenie, gotowość, rezygnacja, obietnica, pogrożka, rada, ostrzeżenie, zezwolenie, zakaz, akt niezdecydowania*. Studenci zapoznają się z operatorami interakcyjnymi wskazującymi na te akty mowy w sposób bezpośredni, jawny. Równocześnie dowiadują się, że decydujące dla zaistnienia danego aktu mowy

<sup>3</sup> Po raz pierwszy wskazał na trzy poziomy języka (ideacyjny, interakcyjny i tekstowy) M.A.K. Halliday w pracy z 1973 r. pt. *Explorations in the Functions of Language*. Obecnie badania w tym duchu rozwija gramatyka komunikacyjna (Awdiejew, Habrajska 2004, 2006).

są odpowiednie warunki pragmatyczne (umocowane właśnie w kontekście) przy możliwym braku wykładników formalnych. W ramach zajęć studenci przygotowują, częściowo z podręcznikiem (Awdiejew 2004; Awdiejew, Habrajska 2006), schemat klasyfikacji aktów mowy działania, obrazując je własnymi przykładami.

1) Akty mowy nakłaniające odbiorcę do działania to *proponowanie*, *prośba*, *żądanie*. *Proponowanie* jest najsłabszym aktem działania, zakłada równorzędny układ między nadawcą a odbiorcą, oraz ich wspólną korzyść, np. *Może pójdziemy razem na koncert?* W razie odrzucenia propozycji nie są przewidziane żadne sankcje. Propozycja może być wyrażona pośrednim aktem mowy, np. wypowiedź skierowana do rozmówcy równorzędnego: *Ten koncert zapowiada się bardzo ciekawie*.

*Prośba* zakłada przewagę odbiorcy i uzyskanie korzyści przez nadawcę. W razie odmowy odbiorcy grożą sankcje, np. pogorszenie relacji. Prośba może być wyrażona bezpośrednio, np. *Proszę cię, chodź ze mną na ten koncert* lub pośrednio: *Bardzo bym chciała zobaczyć ten koncert*.

*Akty żądania* są najmocniejsze w tej grupie, nadawca przyjmuje tu pozycję nadrzędną, a w razie niespełnienia żądania ma prawo zastosować sankcje. Typowym operatorem żądania jest tryb rozkazujący, np. *Idź na koncert!* Odpowiednia intonacja przy nadrzędno-podrzednym układzie komunikacyjnym pozwala nadać wypowiedzi asertywnej moc illokucyjną żądania, np. *Jutro pójdziesz na koncert!*

2) Akty mowy zobowiązania to *akty gotowości*, *rezygnacji*, *obietnicy* i *pogróżki*. Celem tych aktów jest ujawnienie gotowości podjęcia określonego działania w przyszłości.

W *aktach gotowości* nadawca zobowiązuje się do wykonania zadania, a odbiorca staje się kontrolującym jego wykonanie. Zobowiązanie może być wyrażone środkami systemowymi (pierwsza osoba liczby pojedynczej + czas przyszły), np. *Sprawdzę to wypracowanie* lub niesystemowo, ale w odpowiednim kontekście: *Nie można oddać tego wypracowania bez sprawdzenia*.

*Rezygnacja* jest przeciwieństwem gotowości, polega na zaniechaniu działania lub unieważnieniu wcześniejszego aktu gotowości. Ze środków systemowych umotywowana jest tu negacja, np. *Nie sprawdzę już dzisiaj tego wypracowania*. Rezygnację można wyrażać również pośrednio, przez opis niesprzyjających warunków działania, zwłaszcza jako odwołanie wcześniejszego aktu gotowości np. *Jest już za późno na wysłanie umysłowy*.

*Obietnica* polega na zadeklarowaniu przez (uzyskującego w ten sposób przewagę) nadawcę wykonania działania korzystnego dla odbiorcy. W uwarunkowaniach pragmatycznych obietnicy jest istotne to, że odbiorca sam nie jest w stanie wykonać zadania. Niedotrzymanie obietnicy grozi sankcjami. Jawna obietnica jest realizowana przez performatywy *obiecuję*, *zapewniam* i/lub odpowiednią formę czasownika (1 os. cz. przyszły) *Obiecuję, że zlikwidujemy w naszym kraju korupcję*. Pośrednie obietnice wynikają z kontekstu, np. *Ktoś*

w tym kraju musi zlikwidować korupcję, dlatego powinniście głosować na naszą partię. W wypowiedzi na korzystny stan dla odbiorcy wskazuje modalność deontyczna, natomiast na akt obietnicy -- zastosowana strategia syntaktyczna (powiązanie wynikowe).

*Pogróżka* jest w pewnym sensie odwrotnością obietnicy, ponieważ zakłada niekorzystną sytuację odbiorcy: nadawca stosuje sankcje za określone zachowanie. Jeśli wypowiedź *Ktoś w tym kraju musi zlikwidować korupcję* skierujemy do przestępcy, to na mocy niekorzystnych dla niego skutków uzna ją za pogróżkę.

3) Akty mowy, których celem jest ustalenie sposobu działania to *rada*, *ostrzeżenie*, *zezwienie*, *zakaz*, *niezdecydowanie*. Pojawiają się w sytuacji zadaniowej, problemowej.

Ważnym warunkiem pragmatycznym *rad* jest przekonanie nadawcy, że odbiorca sam nie jest w stanie sprostać zadaniu, co daje przewagę nadawcy (ten warunek tkwiący implicytnie w sytuacji pragmatycznej *rad* wywołuje często niechęć lub irytację odbiorcy, który może nie podzielać opinii na swój temat). Jawne akty mają swój performatyw (*Dobrze ci radzę, nie rób tego*), natomiast specyficzna sytuacja pragmatyczna może skłaniać do interpretacji wypowiedzi asertywnej jako *rad*, np. *Ja na twoim miejscu nie robiłabym tego*.

*Ostrzeżenie* eksponuje niekorzystne skutki przyszłych działań dla odbiorcy (od pogróżki różni je to, że nadawca nie musi być sprawcą niekorzystnej sytuacji, może ją tylko przewidywać). Illokucja może być jawna, np. *Ostrzegam cię, że nie zdasz egzaminu* lub ukryta, np. *Ty możesz nie zdać tego egzaminu*.

Zarówno *zezwienie*, jak i *zakaz* zakładają nadrzędną rolę nadawcy. Widoczna jest tu korelacja systemowości wykładników formalnych aktów mowy i stylistycznej kategorii oficjalności – por. oficjalne: *Pozwalam Panu nagrać wywiad* wobec nieoficjalnego *Może Pan nagrać wywiad*.

*Niezdecydowanie* można określić jako ujawnienie przez nadawcę braku koncepcji działania w sposób jawny, np. *Nie wiem, co Pani odpowiedzieć* lub pośredni, np. *Trudno w tej sytuacji coś odpowiedzieć*.

Przykładowe ćwiczenia utrwalające lub sprawdzające do samodzielnego wykonania:

*Polecenie*: Wybierz z tekstów literackich lub medialnych przykłady pośrednich aktów działania. Dokonaj opisu ich warunków pragmatycznych.

*Polecenie*: Wybierz z tekstów literackich lub medialnych przykłady aktów mowy działania. Określ ich rodzaj, a następnie spróbuj zmienić parametry sytuacji (nadawca, odbiorca, relacja ich łącząca, sytuacja wyjściowa, oczekiwany wynik działania, możliwe sankcje) tak, aby przy zachowaniu treści ideacyjnej zmieniła się ich wartość illokucyjna.

*Polecenie*: Jakże akty mowy można zrealizować, wykorzystując treść propagandową: *Ta droga jest zamknięta dla autokarów*. Które elementy kontekstu je konstytuują?

*Polecenie:* Jakie akty mowy można utworzyć, wykorzystując treść ideacyjną *Streszczenia* powinny być *po angielsku*. Opisz wymagania gramatyczne, semantyczne i sytuacyjne konieczne dla ich zaistnienia.

Celem ćwiczeń ma być zdobycie wiedzy na temat zasad przejścia z poziomu ideacyjnego, przedstawieniowego na poziom interakcyjny. Studenci dowiadują się o istnieniu specjalnych jednostek językowych, operatorów interakcyjnych, sygnalizujących treści interakcyjne w sposób jawny. Jednocześnie zarówno nauczyciele, jak i uczący się języka muszą być przygotowani na to, że będą musieli rozpoznać tzw. pośrednie akty mowy, które nie mają żadnych wykładników formalnych. Wtedy funkcjonalne obciążenie znakowe (sygnifikacyjne) przejmie sytuacja komunikacyjna, szeroko rozumiany kontekst. Dużą wartość pragmatyczną mają takie jej elementy, jak: sytuacja wyjściowa uczestników, ich intencje, cele, symetria lub asymetria układu interakcyjnego, oczekiwane konsekwencje działań podjętych pod wpływem rozmowy, korzyść nadawcy lub odbiorcy, niekorzystna sytuacja dla nadawcy lub odbiorcy.

Dopóki rozmówcy są zgodni co do wartości pragmatycznej wymian, dopóty pozostaje ona w sferze interpretacji przyjmowanych domyślnie (na podstawie operatorów interakcyjnych lub kontekstu). W razie niezgodności oczekiwań komunikacyjnych następuje przejście rozmówców na mniej lub bardziej wyraźnie zaznaczoną płaszczyznę metadyskursywną. Przejście to można wyjaśnić następująco: kontekstualizacja danej wypowiedzi jest związana nie tylko z poszukiwaniem koherencji tekstu, ale może mieć motywację strategiczną. Wówczas dochodzi do jawnego negocjowania przez rozmówców relewancji konkretnych elementów kontekstu.

Ujawnienie negocjowania elementów kontekstu (ze względu na ich wpływ na warstwę lokucyjną i perlokucyjną wypowiedzi) można wykorzystać do celów dydaktycznych, jako doskonałe zobrazowanie semantyzacji elementów kontekstu. Przykłady negocjowania relacji hierarchicznych między rozmówcami:

- *Proszę natychmiast opuścić trybunę sejmową!*
- *Nie może mi Pan rozkazywać, nie ma Pan takich uprawnień.*

Podważenie przez odbiorcę nadrzędnej pozycji nadawcy powoduje nieskuteczność żądania.

- *Proszę wyciągnąć karteczki i odpowiedzieć pisemnie na kilka pytań.*
- *Ale dlaczego?*
- *Proszę nie dyskutować.*

W sytuacji nauczyciel – uczeń mamy do czynienia z poleceniem, a nie prośbą. Przykład negocjowania skutków sytuacji dla nadawcy:

- *Nie prowokuj polityka, bo wyjdzie ze studia w trakcie wywiadu.*
- *Kiedy mnie właśnie o to chodzi, żeby wszyscy zobaczyli, jaki z niego pieniacz.*

Podważenie pragmatycznego warunku ostrzeżenia, jakim są niekorzystne skutki działań dla odbiorcy, powoduje nieskuteczność tego aktu mowy. Odbiorca

postrzega bowiem skutki swoich działań jako korzystne. Przykład negocjowania sytuacji wyjściowej:

- *Rezygnuję ze stanowiska.*
- *A ja słyszałem, że to z Pana zrezygnowano.*

Rezygnacja okazuje się nieskuteczna, bo nadawca nie zaniechał działania, lecz był jego obiektem w innym układzie interakcyjnym.

Wymiany, polegające na jawnym negocjowaniu przez rozmówców relewancji konkretnych elementów kontekstu, ze względu na odniesienie do samego komunikatu, mają charakter metadyskursywny, ale mogą dotyczyć płaszczyzny ideacyjnej i interakcyjnej. Na zajęciach z lingwistycznych podstaw nauczania studenci dowiadują się, że informacja wykraczająca poza analizy systemowe nie jest tylko luźnym komentarzem do wypowiedzi czy tekstu, ale można ją ująć w ramy pragmalingwistyki, teorii aktów mowy. Opis taki będzie miał walory naukowe, aczkolwiek jest to naukowość o nieco innych parametrach. Modele systemowe są bardziej przejrzyste i jednoznaczne. Opis pragmalingwistyczny będzie się odznaczał większą relatywizacją i wariantowością, ale i materia jest, jak się wydaje, bardziej złożona.

#### BIBLIOGRAFIA

- Awdiejew A., 2004, *Gramatyka interakcji werbalnej*, Kraków.
- Awdiejew A., Habrajska G., 2004–2006, *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1–2, Łask.
- Bobrowski I., 1998, *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków.
- Karpiński M., 2006, *Struktura i intonacja polskiego dialogu zadaniowego*, Poznań.
- Muszyński Z., 2006, *Założenia metodologiczne w koncepcjach językoznawczych*, [w:] P. Stelmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Podstawy teoretyczne*, Łódź.
- Nęcki Z., 2000, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków.